

Тетяна Кремень

ПАРАДОКСИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКРУТИЗАЦІЇ

У статті йдеться про актуальні проблеми та протиріччя політичної мобілізації суспільства.

Ключові слова: політична участь, політична мобілізація, політична рекрутизація.

Tetiana Kremen'. Paradoxes of political recruitment. The article is dedicated to the problems and controversies of current political mobilization.

Key words: political participation, political mobilization, political recruitment.

Питання рекрутизації, або політичної мобілізації суспільства, політичної участі громадян – одне з найактуальніших у сучасній політичній науці. І не можна не погодитися з думкою, що громадяни в демократичних суспільствах стають «самотніми гравцями», які мало взаємодіють соціально, а отже, не хочуть брати участі в політичних процесах [1]. То, може, дійсно, масові медіа таким чином негативно впливають на бажання громадян залучатися до політичної діяльності і зменшують обсяги соціального капіталу.

І то є не падіння рівня політичної участі, а диверсифікація процесу політичної участі громадян. Бо ж зрозуміло, що традиційні форми політичної участі: голосування, тусування на майданах – уже не є єдиним видом політичної діяльності громадян. Ми навіть не помітили, як змінилися форми участі, що розмивають кордони між особистим та публічним життям громадян.

І справа зовсім не в тому, що статус таких форм участі ще невизначений. Зрозуміло, що вони так чи інакше є виявом політичних прихильностей громадян. Навіть якщо ці дії не впливають на стан справ та не відбуваються в рамках формальної політичної сфери, вони є ознакою політичної участі – дії громадян спрямовані на досягнення політичних результатів.

Цьому останнім часом дедалі активніше сприяє Інтернет. Тому не дивно, що в політичній науці приділяється особлива увага використанню Інтернету як інструменту політичної мобілізації. Бо навіть у той період, коли Інтернет сприймався як потенційний засіб відновлення інтересу до політичних процесів, водночас відмічалася загальна тенденція до політичної апатії та абсентеїзму [2; 3]. В останні роки суспільна думка під впливом певної наукової «роздвоєності» схиляється до скептичної оцінки ролі Інтернету в цілому та соціальної мережі онлайн, зокрема, на громадянську мобілізацію.

Дедалі частіше лунають твердження, що Інтернет має незначний вплив на мобілізацію громадян. Зрозуміло, що люди, які беруть участь у політичних акціях онлайн, є політично активними, а політично пасивні громадяни взагалі не цікавляться Інтернетом.

Публіка, яка користується Інтернетом, здебільшого є освіченою та політично активною, а тому набуває поширення таке явище, як загострення завдяки Інтернету наявних розбіжностей між громадянами в їхньому рівні активності.

Варта уваги думка, що хоча громадяни дійсно розвивають певну політичну активність у соціальних мережах, але ця активність безплідна, оскільки вона здебільшого лише дає змогу активістам відчувати, що вони роблять щось важливе, ніж насправді мати якесь значення в контексті вирішення нагальних політичних питань [4; 5; 6].

Має місце навіть нищівне визначення для такого роду активності – «слактивізм», що означає політичну діяльність, яка не має значного впливу на політичні процеси, але сприяє підвищенню самооцінки її учасників.

Однак безумовним є той факт, що в сучасній державі будь-який її громадянин є частиною певної політичної спільноти, а отже, може впливати на процес прийняття політичних рішень. Ступінь значущості цього впливу залежить від того, який політичний режим панує в державі та якою є форма правління. Але навіть в авторитарних державах громадянин є частиною політичної системи, і громадянство накладає на неї певні соціальні функції та ролі.

Політичні актори намагаються вплинути на дії громадянина та зробити з нього свого прихильника, який прийде на вибори та проголосує за якусь конкретну політичну силу або виступить у разі потреби, на її боці під час проведення політичних акцій тощо. Авторитарні держави зводять політичну активність громадянина нанівець, держави демократичні сприяють її зростанню. Тим чи іншим чином відбувається процес перетворення окремого індивіда на суб'єкт соціально-економічної чи політичної діяльності, що і є феноменом політичної мобілізації.

Інакше політичну мобілізацію можна визначити як зосередження та використання актором політики різноманітних матеріальних та людських ресурсів задля досягнення своєї мети шляхом, перш за все, створення масової підтримки з боку громадян, встановлення контролю над фінансовими та іншими джерелами. Мобілізація забезпечує розмиття масиву старих соціальних, економічних і психологічних зобов'язань та сприйняття індивідами нових зразків поведінки.

Класична політична наука вважає, що політична мобілізація – необхідна умова функціонування громадянського суспільства, оскільки рівень стабільності громадянського суспільства безпосередньо залежить від високого рівня громадянської активності. Першим на це звернув увагу американський політолог Семюел Гантінгтон у роботі «Політичний порядок у суспільствах, які змінюються» [7]. Він дійшов, здавалось би, парадоксального висновку, що в суспільствах преторіанських, де ресурси та влада зосереджені під контролем однієї чи декількох соціальних груп, діє зворотне правило – стабільність такого суспільства забезпечується низьким рівнем політичної та громадської активності мас, обмеженням їхньої політичної участі. Відповідно, політична мобілізація аполітичних верств населення є запорукою демократичних перетворень суспільства. Безумовно, політична мобілізація в преторіанському суспільстві може бути успішною тільки за умови виникнення у низці соціальних груп потреб, які не задовольняються політичними інсти-

тутами та державою – такий ефект є наслідком процесів модернізації. Процес зростання готовності до колективних дій безпосередньо залежить від можливості індивідів комунікувати, обговорювати свої потреби та наявні проблеми, формулювати вимоги до влади.

Водночас, слід зазначити, що чимало науковців, погоджуючись з необхідністю політичної участі громадян, сперечаються щодо доцільності активної участі саме всіх громадян. Так, у фундаментальній праці «Voting» (1954), Бернард Берелсон, Пол Лазарфелд та Вільям Мак-Фі зробили сенсаційне припущення, що політична апатія корисна для демократії. Як би працювала демократія, ставлять вони питання, якщо усі люди були б глибоко залучені до політичних процесів? – «Нестача інтересу з боку деяких людей має свої переваги».

Про питання вибіркової політичної участі згадував і Гантінгтон: «Ефективне оперування демократичною політичною системою вимагає певного рівня апатії та незалучення до політичних процесів певних індивідів та груп. Звісно, маргінальність певних груп є недемократичною, але це один з факторів, який змушує демократію функціонувати ефективно» [8]. Врешті-решт, нацисти в Німеччині прийшли до влади завдяки високій політичній активності громадян – тоді вибори відвідали 89 % громадян.

Щодо більшості економічних та політичних питань, то ще у 1942 році Джозеф Шумпетер дійшов висновку, що рівень мотивації громадян, навіть освічених, є примітивним та інфантильним (Capitalism, Socialism and Democracy).

Томас Дай у роботі «Іронія демократії» (1993) теж відстоює парадоксальну тезу: демократія – влада народу, але питання виживання демократії лежить на плечах еліти: «Оскільки маси авторитарні, нетолерантні, антиінтелектуальні, ненависницькі та жорстокі, еліта має захищати демократію, проводячи таку політику, яка б не виводила громадськість з природного для неї стану політичної байдужості». Визначимо цей феномен – політику зберігання мас у стані політичної пасивності – як феномен «мінус-мобілізації», до якого ми ще повернемося.

У принципі, для мас природно бути апатичними – якщо індивід задовольняє свої потреби та відчуває стабільність, він не схильний цікавитися політичними процесами. Громадську думку можна порівняти з велетнем, що спить: більшість часу він пасивний та ні на що не реагує, але якщо його розбудити, то він матиме чималий вплив на життя. Урядовці щодня мають справу з десятками питань, більшість з яких хвилюють лише окремі маленькі групи. Але ті з них, що висвітлюються мас-медіа, більш-менш популярні серед всієї громадськості. Політична мобілізація, таким чином, полягає в тому, що будь-коли група активістів, яка переймається якимось малопопулярним питанням, могла б кристалізувати увагу масового електорату на цьому питанні, змусити його виробити певну оцінку та відповідно відреагувати.

Таким чином, об'єктами політичної мобілізації можна розглядати як окремих індивідів, так і населення всієї держави, а також різні громадські угруповання. Деякі дослідники говорять про конкретні соціальні групи, які підлягають мобілізації, інші використовують поняття маси, тобто слабо організоване соціальне утворення. Залежно від ступеня участі об'єкти політичної мобілізації можуть бути розподілені на декілька груп – згадаємо про класифікацію, запропоновану Джеймсом Розенау [9]. Він визначає загальну сукупність виборців як «масову громадськість» (*mass public*) – спільноту громадян, які мають політичні права. Із загальної масової громадськості виокремлюється так звана «уважна громадськість» (*attentive public*). Це відносно нечисельна, – як правило, 10–15 %, – але дуже активна група виборців, яка відіграє ключову роль у політичному житті в демократичних системах. Розенау підкреслює, що серед соціально-психологічних характеристик уважної громадськості нема пасивності — а «увагу», яка властива цій групі, автор трактує як форму політичної участі, різновид інтенційної поведінки, завдяки якій індивід пов'язує себе з суспільними справами. До показників такої поведінки належить читання преси, загальна увага до

політичних новин, розмови з друзями чи близькими людьми про політику.

Ще однією активною групою є так звана «мобілізуюча громадськість» (*mobilizable public*) – це той випадок, коли політична увага трансформується в здатність до мобілізації. Для цього необхідний агент мобілізації, який звертається за підтримкою. Прикладом такої дії можуть слугувати події осені 2004 року в Україні, коли суспільна увага до президентських виборів трансформувалася в здатність до швидкої політичної мобілізації після низки акцій, проведених агентами мобілізації – розсилка електронних листів із закликом вийти на Майдан, флешмоб з помаранчевою символікою, публічні висловлювання відомих персон. Однак слід зазначити, що першими в політичних акціях протесту взяли участь саме представники «уважної громадськості», тобто ті, хто і раніше не був пасивним в контексті громадянської участі. Наступною до акцій приєдналася вже «мобілізуюча», але «не уважна» громадськість.

Увага – це форма індивідуальної соціально-політичної дії, здатність до мобілізації – форма соціально-політичної взаємодії. Увага є більш раціональною та послідовною формою участі в суспільному житті. Уважна громадськість, як правило, завжди входить до складу мобілізуючої громадськості, але її вирізняє ступінь схильності до раціонального сприйняття мобілізаційних закликів. Свою громадянську підтримку вони трактують як результат раціональної згоди або як наслідок аналізу ситуації, що склалася.

Громадяни, які є мобілізуючою громадськістю, але не є уважною, належать до типу, залучення якого до політичних процесів має більш залежний характер. Як правило, цей процес є наслідком зовнішнього і часто ірраціонального мобілізаційного впливу. Саме такі громадяни є «матеріалом», що використовується елітою для здійснення авторитарного типу мобілізації.

Розенау зазначає, що, з погляду політичної стабільності, обмежена кількість уважної громадськості є пози-

тивним явищем, оскільки стрімке розширення її кількості може сприяти майбутнім політичним катаклізмам. Учений наголошує, що апатія, політична увага чи здатність до мобілізації мають розглядатися в контексті однорідних теоретичних моделей, оскільки вони є наслідком одних і тих самих факторів.

Це ще раз підтверджує припущення щодо існування такого явища, як мінус-мобілізація, спрямованого на зростання політичної апатії в суспільстві. Парадоксально, але уважна громадськість не завжди відповідає на процес політичної мобілізації підвищенням політичної активності – іноді результат є прямо протилежним, що спостерігається в Україні 2008–2012 років.

Усе це дає нам право розділяти об'єкти політичної мобілізації згідно з вектором їхнього сприйняття процесів мобілізації, а саме: такі, що схильні орієнтуватися на дії авторитетних для них індивідів, тобто, мобілізація за прикладом, та такі, що схильні діяти за принципом антагонізму, тобто, всупереч мобілізаційному меседжу.

Що стосується суб'єктів політичної мобілізації, то їх варто визначати за обсягом владних ресурсів, якими вони володіють, класифікацію яких запропоновано американським політологом А. В. Етціоні. Він виокремлював три групи ресурсів влади: утилітарні, тобто матеріальні і соціальні блага пов'язані з повсякденними інтересами людей; примусові, тобто – засоби адміністративного покарання, силового примусу; нормативні або, за іншими визначеннями, культурно-інформаційні, – тобто ті, які впливають на свідомість індивіда, на формування його переконань, ціннісних установок, мотивів поведінки [10]. Також задіємо типологію політичних акторів, розроблену Алмондом і Пауелом [11].

Виходячи з чинника обсягу та наявності ресурсів влади, можна виокремити такі види суб'єктів мобілізації:

- державні або міждержавні об'єднання;
- неасоціативні об'єднання, тобто угруповання людей, які мають безпосередній особистий контакт, поєднані неформальними зв'язками, але при цьому не мають жорсткої організаційної структури, – наприклад, учасники пікету протесту, всілякі неформальні об'єднання тощо;

- асоціативні об'єднання, тобто легально оформлені угруповання, які мають організаційну структуру та певний апарат, – політичні партії, професійні спілки, національні рухи тощо;

- інституційні угруповання, які існують всередині формальних структур соціально-політичних інститутів – депутатські клани в парламенті, групи впливу в уряді;

- окремі індивіди – частіш за все, лідери суспільної думки.

Отже, суб'єктом політичної мобілізації може виступати держава, політичні партії, будь-які політичні організації, громадянські рухи і навіть окремі індивіди.

Поява та поширення нових інформаційних технологій, розмиття кордонів, трансформація суверенітету дещо змінили баланс сил між суб'єктами мобілізації – так завдяки соціальним медіа знизився поріг трансакційних затрат на здійснення процесу мобілізації, що значно розширює можливості суб'єктів мобілізації (наприклад, індивідів). Однак поки що держава володіє найбільш розвиненим інструментарієм для здійснення мобілізації – від примусової до спонукальної.

Більшість дослідників визначають політичну мобілізацію як механізм переведення латентної опозиції в маніфестовану форму. Але це визначення, на нашу думку, не є повним, бо відображає лише ту політичну мобілізацію, яка спрямована на зростання політичної активності населення, заохочення його до політичної участі. Але ми не можемо не брати до уваги явище деполітизації, ефект якого є зворотним до ефекту мобілізації – коли його наслідком стає зростання політичної апатії потенційних виборців чи протестантів, поширення абсентеїстської моделі поведінки. Ми назвали це явище «мінус-мобілізацією».

Розенау, пояснюючи сутність політичних процесів, пропонує витончене порівняння політичного життя зі спектаклем, який відбувається в гігантському театрі. На величезному та віддаленому балконі сидить масова громадськість, яка зі свого місця не може особливо почути чи роздивитися, що відбувається на сцені, а тому звертає

увагу на спектакль тільки, якщо актори грають дуже драматичні сцени. Уважна громадськість знаходиться значно ближче до сцени, спостерігає за спектаклем уважно і своєю реакцією інколи підказує масовій публіці, що саме відбувається на сцені. Ключові актори на сцені, вони ж лідери суспільної думки, спрямовують свій вплив на інших акторів, на уважну групу, а інколи і на тих, хто сидить на балконі. Час від часу практично всі в театрі стаються учасниками дійства, хоча більшість, яка сидить на балконі, доволі рідко аплодує чи скандує.

Продовжуючи аналогію, можна сказати, що політична мінус-мобілізація – це один й той самий спектакль, що безліч разів повторюється перед цією публікою, яка після чергового повтору поступово втрачає інтерес до того, що відбувається на сцені.

Перш за все, така мобілізація використовується в державах авторитарного типу, стабільність яких, як було зазначено Гантінгтоном, зворотно залежна від політичної активності населення. Авторитарне керівництво має вирішувати два завдання, які суперечать одне одному. З одного боку, позбавитися від конфліктів у суспільстві та подавити опозицію, з іншого – забезпечити мінімальну згоду населення з політикою держави. Мінус-мобілізація, спрямована на зростання політичної апатії, дозволяє вирішувати обидва ці питання водночас.

Політичну апатію може спричиняти відчуття власної беспорядності, розуміння неможливості вплинути на процес прийняття політичних рішень, недовіра до політичних інститутів. Використовується психологічний механізм вивченої беспорядності – за дослідженнями М. Селігмана, люди, які пройшли крізь негативні неконтрольовані події, починають почуватися себе беспорядними та перестають діяти [12]. Майбутнє сприймається за механізмом інерції. Цей процес супроводжується деідеологізацією населення.

Водночас, ступінь задоволення особистих інтересів також може впливати на втрату інтересу до політики – здатність особистості самостійно розв'язувати свої проблеми може породжувати відчуття непотрібності політики,

іраціональності участі в політичних процесах – те, що влучно висловлено в українському прислів'ї: «Моя хата скраю, я нічого не знаю».

Часто саме такого ефекту намагаються досягти політичні актори. Під час серйозних суспільних криз одним з наслідків потоку поганих новин та розхитування емоційного настрою суспільства стає вироблення аутичного типу мислення в населення, коли індивід живе в штучному внутрішньому світі, відгороджується від реальності та, відповідно, займає пасивну політичну позицію.

Паралельно в індивіді заохочуються різноманітні міфи – могутність та історична роль його держави, незмінність політичного лідера тощо. Важливим елементом є насадження уявлення про відсутність альтернативи, про неможливість розв'язувати проблему іншим шляхом.

Мінус-мобілізації сприяє розкол і радикалізація суспільства, коли різним соціальним групам дедалі складніше знайти спільну мову. Тоді відбувається ефект «спіралі мовчання» або «спіралі замовчування», визначеної німецьким політологом Елізабет Ноель-Нейман. Згідно з її теорією, людина з меншою вірогідністю висловить свою думку, якщо відчуває, що знаходиться в меншості, оскільки побоюється ізоляції або покарання [13]. Це побоювання стає початком спіралі, а потім воно зростає.

У такій ситуації мас-медіа освітлюють події лише з одного погляду, роблячи з певної думки статус-кво. Це впливає на суспільну думку в цілому, і люди, які дотримуються інших поглядів, дедалі частіше не хочуть її висловлювати. Слід зазначити, що такий феномен стосується питань моральності, але не тих питань, які можна довести чи спростувати фактами.

У суспільствах, де є суспільний консенсус, спіраль мовчання не виникає, – вона характерна для суспільств розколотих, маргіналізованих. Відсутність суспільного обговорення, дискусій щодо певних питань призводить до зростання політичної апатії, політичного фаталізму – усе вирішено заздалегідь, ніхто не має впливу на розвиток подій – тобто призводить до політичної мінус-мобілізації суспільства.

Політична мінус-мобілізація, як правило, свідчить про певну незрілість, інфантильність суспільства, низький рівень політичної культури, є виявом соціально-психологічного синдрому «втечі від свободи та відповідальності», описаного Еріхом Фромом. Особа, позбавлена колишніх соціальних зв'язків, втративши впевненість та відчуття захисту, шукає сильного покровителя, воліє підкоритися зовнішньому авторитету, причому часто надає йому харизматичних рис. Відповідно, добровільно відмовляється від політичної участі, вважаючи, що це справа виключно державних лідерів. Саме за таким принципом відбувається політична мінус-мобілізація, скажімо, в Білорусі.

Політична мінус-мобілізація характерна для суспільств мобілізаційного типу, тобто суспільств, які розвиваються в умовах дефіциту, необхідних для перетворень ресурсів – фінансових, часових, людських, інтелектуальних, зовнішньополітичних тощо. Завдання, які стають перед суспільством, на відміну від інноваційних моделей, формує політична еліта та влада, а суперечності між завданнями держави та можливостями населення для здійснення цих завдань, вирішуються за рахунок насилля та примусу. Суспільство мобілізаційного типу, як зазначає Ю. Левада [14], має два стани, які змінюють один одного, – відносно короткий, емоційно бурхливий період політичного мобілізаційного збудження та більш-менш сталий та зтяжний стан політичної апатії. Мобілізація масової підтримки в період збудження здійснюється за допомогою пропаганди, мас-медіа та особистого впливу лідерів.

Незважаючи на те, що в такого типу суспільствах часто декларується політичний плюралізм, реальні відносини політичної підтримки та довіри будуються навколо однієї вісі: «влада та народ», але необхідні в громадянському суспільстві посередники – соціальні і політичні організації, – як правило, відсутні.

Зазвичай, для суспільств мінус-мобілізації характерним є досить високий рівень підтримки влади за стабільно низького інтересу до політики та низького рівня довіри до влади. Демократія сприймається в суспільній

думці як дозволена свобода слів та дій, але не як необхідність брати участь у політичних процесах. Часто вона асоціюється в обивателів з правом вибору не в політичній сфері, а в сфері споживання.

Політична апатія як форма політичної участі також легітимізує політичний режим. Відміна нижнього порога явки виборців – як в Україні чи в Росії, – коли вибори вважаються такими, що відбулися, за умови участі будь-якої кількості виборців, є інституціоналізацією політичної апатії і одним з виявів мінус-мобілізації. Держава в такій ситуації не зацікавлена в політичній активності мас та всіляко симулює політичну діяльність, поширюючи уявлення про політику як сферу виробництва рішень на найвищому рівні.

Еластичність соціально-нормативних уявлень суспільства сприяє мінус-мобілізації, оскільки передбачає зниження межі дозволеного, терпимості, прийнятності. Суспільству мінус-мобілізації притаманний загальний всеохоплюючий цинізм, девальвація цінностей, падіння загального рівня довіри. При цьому процес дегенерації цінностей ускладнюється відсутністю груп, які були б стурбовані проблемами ціннісної раціоналізації повсякденного життя. В суспільстві мінус-мобілізації цинізм влади супроводжується масовим цинізмом «знизу», тобто суспільний консенсус має нігілістичний характер.

Знеціненню, дискваліфікації піддається не лише об'єкт протиставлення, але й всі актори в цілому. Мінус-мобілізація призводить суспільну свідомість до стану моральної дезорієнтації, нездатності практично оцінювати ситуацію. З часом зникає навіть ненависть, яка децю може сприяти мобілізації суспільства. Цинізм стає загальною схемою адаптації до соціального світу, чиї вигоди не є прийнятними.

Якщо узагальнити, мінус-мобілізація є ще одним парадоксом рекрутизації й водночас виявом більш загальної кризи політики, характерної для багатьох країн. Пасивність та байдужість більшості щодо політичної сфери, де

влада належить меншості, яка самоізолювалась і не є представником когось, – це характерні риси кризи політики в цілому. Те, що політика є предметом постійних дискусій – у зв'язку з виборами президента чи парламенту, військовими конфліктами, загрозами, рішеннями чи змінами урядів, – не означає, що ми маємо справу з політикою, а не її симулякром. Зовні різноманітні форми політичної участі індивіда в житті суспільства часто за сутністю є лише відрепетируваним відтворенням ритуальних дій. Французький філософ Ален Бадью впевнений, що «політика вступила в епоху демонстрації своєї відсутності». Теза про відсутність політики може трактуватися по-різному: криза політичної репрезентації, відсутність політичних подій, політична байдужість мас, їхня нездатність усвідомити колективне «ми» та сформулювати свої вимоги.

Таким чином, ефективність управління, як і суспільний консенсус, забезпечуються системою стримування та противаг на всіх рівнях соціальної взаємодії. Але в реальності влада не зацікавлена в справжніх політичних процесах та всіляко намагається подавити її прояви, але це вже тема іншої роботи.

1. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. – New York: Simon & Schuster, 2000. – 541 p.

2. Ayres R. U. *Turning Point: An end to the Growth Paradigm*. – London: Earthscan Publications, 1999. – 258 p.

3. Barber A. E. *Recruiting Employees. Individual and Organizational Perspectives*. – New York: Sage Publications, 1998. – 184 p.

4. Shulman S. W. The case against mass e-mails: Perverse incentives and low quality public participation in U.S. federal rulemaking // *Policy & Internet*. – 2009. – volume 1, number 1. – pp. 2–10

5. Hindman M. *The myth of digital democracy*. – Oxford: Princeton University Press, 2009. – 181 p.

6. Marichal J. *Political Facebook groups: Micro-activism and the digital front stage*. For academic conference «Internet, Politics, Policy 2010: An Impact Assessment» // < <http://microsites.oii.ox.ac.uk/ipp2010/welcome> > – 2010. – 16th September.

7. Huntington S. P. Political order in changing societies. – Cambridge: Yale University Press, 1968. – 488 p.
8. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p.
9. Rosenau J. N. Turbulence in world politics: a theory of change and continuity. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – 480 p.
10. Etzioni A. The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes. – New York: Free Press, 1968. — 698 p.
11. Almond G.A., Powell B.G., Mundt J.R. Comparative politics: a theoretical framework. – New York: HarperCollins College Publishers, 1996. – 200 p.
12. Seligman M.E.P. Helplessness: On Depression, Development, and Death. – Second edition. New York: W.H. Freeman, 1991 – 250 p.
13. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin. – Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 150 p.
14. Левада Ю. Ищем человека. Социологические очерки. 2000 – 2005. – М.: Новое издательство, 2006. – 500 с.